

Лучия Антонова-Василева

Институт за български език «Проф. Любомир Андрейчин» към БАН

София

ORCID: 0000-0003-2108-4082; e-mail: luch_antonova@abv.bg, luchantonova@gmail.com

Диалектни успоредици между славянския север и юг

Резюме: Докладът разглежда произношението на назални гласни като специфично фонетично явление, разпространено днес в южния и в северозападния дял на славянските езици. Разглеждат се примери за назализация в българските говори от различни части на българското езиково землище. Обсъждат се схващанията за произхода на назалите в славянските и в индоевропейските езици във връзка с въпроса за наличието на назализация в съседните на българските селища области, населени с носители на албански, арумънски и гръцки диалекти, в които са отбелязани фонетични явления, сходни със славянския назализъм.

Ключове думи: диалектология, фонетика, назализация, български език, славянски езици.

Abstract: The dialectal parallels between the Slavic North and South. The paper considers the pronunciation of nasal vowels as a specific phonetic phenomenon prevailing in the Southern and North-Western parts of the Slavic language region. Examples of nasalization in the Bulgarian dialects from different parts where Bulgarian is spoken, have been considered. Conceptions about the origin of nasals in the Slavic languages and in the Indo-European languages are discussed in connection with the issue of nasalization in the neighbouring Bulgarian settlements, inhabited by speakers of Albanian, Aromanian and Greek dialects, in which phonetic phenomena similar to Slavic nasalisation have been noted.

Keywords: dialectology, phonetics, nasalization, Bulgarian language, Slavic languages.

Според изтъкнатия български лингвист Ст. Младенов въпросът за носовите (назалните) гласни принадлежи към най-трудните проблеми на славянската звукова история (Младенов 1979, 120).

Между учените, които отбелязват наличието на назализъм в полски и в български език, един от първите вероятно е К. Зеленецкий, който през 1846 г. пише: «Буква юс, характеризующая собою древния Церковно Славянские рукописи, в живом произношении не встречается ни у одного из Славянских племен, кроме Болгар. Они произносят ее не как польское *q*- и *ę*- но как нечто среднее между звуками: *o* и *y*, сообщающая при том этой букве носовой отголосок» (Зеленецкий 1846, 55).

Самуил Борисович Бернщейн откроява ясно въпроса за наличието на паралели между диалектите, които лежат в основата на «лехитската и на българо-македонската група» още в праславянски» (Бернщейн 1965, 33). Той определя три периода в развитието на полско-южнославянските връзки: 1) древен период,

характеризиращ се с наличието на лехитско-българска езикова област; 2) период, свързан с карпатската миграция на славяните; 3) период, отразяващ южнославянското езиково влияние в областта на животновъдската терминология (Бершейн 1965, 36). И според В. В. Иванов, носовите звуци са почти неизвестни в съвременните славянски езици с изключение на полски и на някои диалекти в Македония (Иванов 1983, 16–17). По-конкретно тук трябва да се посочат езиците от лехитската група – полски, отделилия се като самостоятелен кашубски, както и полабски – срв. полски *imię*, полабски *jaimq* ‘име’; полски *gęś*, полабски *gqs*, *gęs* ‘гъска’ и др.

Л. Лашкова посочва, че към полския и българския диалектен ареал в Солунско и в Южна Албания трябва да се добавят и архаичните словенски диалекти (зилски декомпонирани носовки, подунавски – чисти назални вокали със задна артикулация *-q-*, *-ǫ-* (Лашкова 2004, 155).

При проследяването на паралелите по отношение на наличието на носовки в лехитските и в южнославянските български диалекти от областта на Македония трябва да се обърне внимание и на хронологията на тяхното развитие. Очертава се мнението, че те са се образували през втория период на праславянски – след Новата ера. Според Ив. Леков тяхната поява е свързана с най-рано извършените промени във фонологичните системи на славянските езици. Той посочва, че според преобладаващото мнение са съществували две носови гласни *ǫ* и *ę*. В цялата лехитска област, според Леков, носовите фонемни са имали вокален изговор с носов призвук, а не разложен, асинхроничен изговор (*A + N*), който се развива в част от областта сравнително късно. Някои праславянски области са запазили по-силен носов призвук (назализация), а други отрано са били склонни към освобождаване от това качество (деназализация) и това обяснява по-късните разлики между славянските езици. Така на една страна стои полско-поморската област с някогашната силна назализация, а на друга останалите славянски езици, между които български и словенски, които са имали доскоро острови на разпространение със запазени носовки. Широкият праславянски характер на *ę* довежда в края на праславянската епоха до сближаване на *ę* и *ǫ*, или до две носовки – *ǫⁿ* и *q*. В полски език това сближаване се развива в смесване в следствие на квантитетни, а може би и на други неясни още причини. Въпросът за това дали устойчивостта на носовките в полския език се дължи на външна мотивираност (аварско, балтийски и др. влияние) или има чисто вътрешна обусловеност може да подлежи на дискусия. Ив. Леков приема, че по-вероятно е да се допусне вътрешно развитие, като не е изключено да се допусне и ограничено влияние от страна на балтийските езици, с които лехитските диалекти са контактни (Леков 1960, 34–35).

Подробен преглед на схващанията за произхода и същността на носовките в славянските езици прави Л. Лашкова. Тя подчертава, че образуването на носовките е вид специфична монофтонгизация на съчетанията от вокал (*-a-*, *-o-*, *-u-*, *-e-*, *-i-*, *-ǫ-*, *-b-*) и носови консонанти (*-m-*, *-n-*), при което се образуват качествено нови дълги водали с характерен назален призвук (Лашкова 2004, 121). Л. Лашкова цитира мнението на Н. Трубецкой, според когото същински носовки никъде не е имало, а чистите носовки в полски са продукт на новия езиков развой на

праславянските дифтончини съчетания. Според Х. Бирнбаум носовките са алофони до изпадането на еровете, според Здз. Щибер ϱ и ϵ през VII в. са съществували не като фонемни, а само като съчетания, които са могли да се употребяват в средата или в края на думата. Това мнение не се споделя от Т. Лер-Сплавински и С. Бернщайн (Лашкова 2004, 121–123, 126). Според Фр. Мареш назалността е допълнителен акустичен маркер на тембъра (призвук). Той предлага следната схема за развитие на праславянските носовки в лехитските езици: $-an-$ > $-aN-$ > $-q-$ > $-a(N)$. И според Р. Екблом носовият признак в славянските езици е бил слаб, поради което се губи или се разлага на съчетания от вокал + назал (Лашкова 2004, 153). Изследователите предполагат, че носовките не са се произнасяли еднакво на цялата праславянска територия – някъде те са били по-отворени, някъде – по-затворени (Лашкова 2004, 154). Деназализация също не е настъпила едновременно на цялата славянска територия и дори в отделните диалекти на един и същи език. За развитието на този процес от значение е била позицията на назала в думата. В полабски носовките са се изменили в зависимост от фонетичната позиция и квантитета (Лашкова 2004, 158). Схващането за образуване на два носови назала в късния праславянски показва, че съвременното положение в полски, където всички гласни имат носови съответствия е по-ново. От тези шест носови гласни в полски само две [ϵ] и [ϱ] (правописно q) са наследници на праславянските носовки. В днешния полски книжовен език носовите гласни се произнасят в средислове пред проходни съгласни. В останалите позиции, т.е. пред други съгласни, старите ϱ и ϵ се изговарят като съчетания от o и e + носов съгласен – dqb , $pi\acute{e}c$. Полските носови гласни се изговарят асинхронно, т.е. първо се артикулира гласен o или e и с малко закъснение се проявява носов резонанс (СЕГО 1994, 386–387).

Назализмът в българските диалекти се отбелязва от В. Григорович, който през 1877 г. пише: «българите на юг от Битоля и Охридското езеро, в Корча, Бобошица са съхранили в няколко думи пълен назализъм като в думата *мъндръ* (*mendr*) и в поздрав: „да бждеш жив“ (*da bades živ*) чух същия този звук» (Григорович 1877, 165). В тази диалектна зона на първо място трябва да се отбележи Корчанско, разположено в югоизточна Албания на границата с Гърция. Там е отбелязано съчетание *am*, *an* на мястото на стб. ж: *kāšča*, *māka*, *maš*, *rāka*, *vāglen*; *gāmba*, *dāmba*, *zāmbi*, *sambōta*, *golāmbi*; *grāndi*, *kandēla*, *māndar*, *pānda*, *sāndi*, *krāngo* (Mazon 1936; Стойков 1993, 180).

Общност между полски език и българските диалекти от Корчанско в ареала на крайните югозападни говори освен наличието на разложен назализъм е и наличието на рефлекс с по-широк изговор на вокалния елемент на мястото на предната носова гласна в позиция под ударение: *gr'ānda*, *z'ānt*, *īāndro*, *n'ānda*, *p'ānt* и др., както и *īāčmen*, *īāzik*, *m'āco*, *n'āt* и др. при загуба на назализацията за разлика от по-голямата част от южната славянска зона, в която е обобщен вокален елемент e като застъпник на ϵ (Mazon 1936, 28–31; Стойков 1993, 180; Лашкова 2004, 159). Това наблюдение съвпада с идеята на А. Ваян за дифтонгичен характер на носовките – $-ea^n$, $-uo^n$ (Лашкова 2004, 125). Същите схващания се повтарят от Мареш, който приема развой от $eN > \acute{e}$, като дългото \acute{e} «се сметало за \acute{a} + назалност», а не за « e + назалност», според разбирането на Бл. Конески

и Б. Видоески за по-ранното завършване на фонетичния преход $eN > \tilde{e}$ от прехода $\varepsilon(\tilde{\varepsilon})N > \tilde{\varepsilon}(\tilde{\varepsilon})$. Носовката ε т.е. $eN > \tilde{e}$ можела да се деназализира в \tilde{a} , дългото \tilde{e} се смятало за \tilde{a} + назалност, а не за e + назалност. Според Джеймс Петифър легенда от Корчанско гласи, че селото е основано от полски заселници, изостанали след един кръстоносен поход (Petiffer 2001). Р. Иванов, който извършва последното и подробно изследва демографията на района не посочва данни за преселници от Полша в него. Той отбелязва сведенията на професора по история от Република Северна Македония от хърватски произход, според когото в района на Прилепско, Ресенско, Охридско и Корчанско са едни от първите заселвания на прабългарите в днешна Албания (Иванов 2019; Микулчич 2019, 44–45, 61). Аз лично също съм записвала подобни предания за преселници от Полша в района, за които не бих могла да кажа доколко са старинни и доколко почиват на реални исторически податки. Трябва да се има предвид, че назалността е известна характерна черта на полски език. Не е изключено тази прилика да е породила идеята у по-просветени посетители и изследователи на селището, от които тя да е усвоена и от местните жители. Важно е да се изтъкне, че назализмът в българските диалекти не се ограничава само до говорите в Крочарско и освен това, както вече бе показано, според Берщейн връзката между лехитските и южните славянски диалекти не се ограничава само до назализма.

Остатъци от назализъм, запазени по-добре при предната носова гласна, се срещат в Преспанско: срв. – гласна \tilde{v} < стб. **ж** : *гъска, зъби, йъже* (въже), *йъглен* (въглен), *лъчит, мъжи, мътно, ръка, пърт ен* < стб. **а**: *грѣнда, пѣнда, пѣндесе* (Шклифов 1979; Vaillant 1924, 53–66; Христова 1999).

Остатъци от назализъм се открива и в съседните говори в Костурско на територията на Гърция – срв.: *-ън, -ъм, -ен, -ем* на мястото на стб. **ж, а**: *пънда, бънда, крѣнго, сънт, грѣнди, гъмба, гълъмп, съмбѣта, зъмп, ръмп; ѣндар, говѣндо, грѣнда, глѣндам, пѣнда, прѣнда, ѣнзик, свѣнтѣц, чѣндо, ерембѣца*. Срещат се и случаи без назален компонент и с разнообразие на гласната: *мъка, къпа, път, ръка, мака, пѣт, мѣка, пѣт, рѣка, мака, пат, рѣка* и др. (Шклифов 1968, 20; Małeckі 1934, 66–287).

Многобройни следи от назализъм са описани в говорите в Солунско: *гъмба, дъмп, ръмп, скъмп, съмбута; вѣнзил, вѣнжи, кѣнду, кѣнт, мѣнч* (мъж), *мѣндру, мѣнка, съ мѣнчиш, прѣнт, прѣнчка, рѣнка; грѣнда, клѣнтфа, пѣнт', пѣнтук, ѣндру, жѣнтфа, чѣнду* (Голомб 1960–1963, 113–182, 173–276; Кочев 1987; Милетич 1936; Минчева 1987; Стоилов 1901; Małeckі 1933; 1934; 1936; Oblak 1896).

Остатъци от назализъм се откриват и в говора на преселници от Македония в Брацигово. Мицкова разкрива, че темата за наличието на следи от носовост в този говор води началото си от един коментар на Ив. Богоров от 1878 г. И тук отново се изтъква близостта с полски език: «Па що требува да ходим толкова далеч, в Полония, нека идем по-добре в село Брацигово, на раздалеч 10 часа от Пловдив, и там ще чуем да изговарят: една грѣнда пѣнтъ пѣнди; та не щеше ли да е подобре вместо се да пишем и изговаряме сен както в старо време?» Въпросът за новките в брациговския говор е разглеждан и от Ал. Т. Балан. Той посочва, че в Брацигово и съседните му села Паталеница и Стрънча, заселени с бежанци от Македония в средата на XVIII век, се срещат форми с остатъци от носовост

с ЪМ като застъпник на ж и ЕН и ЕМ на ѓ като гЪМба, ДЪМбене, зЪМби, сЪМбота, гълЪМби; и съответно чЕНдо, прЕНде, пЕНдесе, девЕНдесе, рЕНдове, грЕМбло. Подобни примери отбелязва и К. Иречек: «длЪМбоко (рядко, покрай обикновеното дълбок) [...], грЕНда (грета), грЕНда – идъ (но вече се казва и кой греди?) [...], гълЪМби (рядко, ед. ч. само гълъб) [...], рЕНдове в гюловете (но ед.ч. само ред)». В останалите случаи старото ж и ѓ у брациговци са заместени с чисто ъ и е, както въобще в днешния български език. Както посочва Мицкова, на назализма в българските говори обръщат внимание видни български и чужди слависти, между които А. Лескин, Ал. Потеня Фр. Миклошич, В. Ягич и др. (Мицкова 2017, 154).

Л. Милетич прави своя принос към изследването на езика на преселниците от крайните югозападни краища в Североизточна България в статията си за «арнаутите» в Силистренско (Милетич 1901). Той изтъква: «Като се вземат под внимание речените свойщини заедно с други от фонетиката и морфологията [...], дохожда се [...] до речи сигурно заключение, че нашите арнаути ще да са доста стари преселници от Костурско-Воденско». За малката носовка той посочва двояко произношение – като ен и 'ан, напр. м'ансу (масо) и мѐнси (3 л. ед. ч. маситъ), *приндиву* (прадиво); н'анда (пада), мн. ч. пѐнди и пр. (Милетич 1901, 627, 648). Отделни примери за наличие на назализъм са изнесени и от районите на Сливенско, Търновско и Шуменско: *двайси, трийси, пинсе; пендесет и девендесет* (Мицкова 2017, 152). През 1868 г. Ст. Веркович в своето «Описание на бита на македонските българи» съобщава за същата особеност в езика на *бандовците* (от *банда* = бъда) – преселници от Костурско и Корчанско в Константинопол (Мицкова 2017, 150).

Според В. Облак откриването на следи от разложен назализъм наред с другите старинни особености в диалектите на Костурско, Корчанско, Преспанско и особено в околностите на Солун, слага край на спора за родината на Кирило-Методиевия език, като утвърждава тезата за неговия български характер (Oblak 1894, 518; Младенов 1979, 43). Особено важно е наличието на вокален елемент ъ в застъпниците на задната носова гласна, характерно за заровския говор в Солунско *дъмп, ринка* и др. (вж. и Вачева-Хотева, Керемидчиева 2000, 30–36). Застъпникът ъ на стб. носова гласна представлява характерна черта на българския език, която, както личи и от посочените по-горе примери, се среща макар факултативно в Костурско и Преспанско.

Според възгледите на езиковедите от Македония носовите гласни са характерна част от вокалната система на диалектите там. Като се опира на трудове на Бл. Конески, Б. Видоески и редица други езиковеди Ф. Мареш ги отбелязва в източния солунски диалект, който приема като основа на глаголическата азбука. Той привежда редица схеми на историческия развой на диалектни вокални системи, които включват различни варианти на корелацията по назалност и нейното преобразуване: система на солунския диалект – (ǝ) ~ е и ǝ/ ǝ' (-е); е ~ е и о ~ ǝ; «општомакедонска» схема е ~ е; о ~ ǝ; схема на северните и някои югозточни диалекти е ~ е ~ э (ǝ) ~ о ~ ǝ; в останалите диалекти е ~ еN ~ э(ǝ)N (Мареш 1983, 5–21).

Според Б. Велчева преди преобразуването на вокалната система, в един стадий от развойа преди възникването на глаголицата, за българските славянски

говори са били характерни съчетания от високи гласни и назална веларна съгласна [ŋ] – срв.:

Високите гласни са били *ĩ* и *ũ* (ъ и ъ), като за фонологичност на признака лабиалност на задната гласна няма сигурни данни. Освен това глаголицата свидетелства, че в старинни говори до късно се е пазело и съчетание от предна ниска напрегната гласна [(j)ä + ŋ], което в глаголицата се бележи с [...] и се е срещало на мястото на ие. *jāN в окончанията на 1 л. ед. ч. сегашно време, вин. и тв. падеж единствено число. при имената от а-основи и в 3 л.мн.ч. сегашно време на глаголите от *-je* спрежение, срв. зъаѣж, зъаѣжѣ, зъмаѣж и под. [...] В среднобългарските паметници [...] се предава с малка носовка воаа, воара, вона (винителен падеж ед.ч., често пъти зъаѣж (1 л.ед.ч. сегашно време). Съчетанията от гласна и назална съгласна пред съгласна и в краесловие са били неустойчиви и са претърпели някои изменения (Велчева 1980, 139–140).

Освен в посочените диалекти в Корчанско, Костурско, Преспанско и Солунско, както и в езика на преселници от тези райони в различни краища на българското езиково землище – Силистренско, Брациговско, Цариградско и др., назализъм се открива и в езика на седмиградските българи. Това е диалект, запазен в писмени паметници от XVII в., разпространени на територията на днешна Румъния (Трансилвания или Седмиградско) – текстовете на Чергедските молитви, преведени от немски протестантски и религиозни химни, в които се изписва *an*, *en* вътре в думата на мястото на носовите гласни. Те отразяват говора на българи от XIII в., които са напуснали България по това време. Според Л. Милетич – езикът на паметниците има отношение към североизточното българско *o*-наречие; носовки, *pěŋse*, *děvěŋse*, *grendě*, *on ěnzi*, *тъмнан*; *glěnda*, *těŋski*, *čēŋsto* и др. (Милетич 1926, 4, 18, 20 и др.).

Текстовете на Чергетските молитви показват, че назализмът е бил разпространен и в североизточната част на българското езиково землище – областта, в която е действала Преславската книжовна школа (Цонев 1984, 17). Поначало в редица думи от български произход, заети в румънски, Б. Цонев описва замяна на носовите със съчетания от гласна и вокал *-ĭn* или *ān* за ж и *ĭn* за д или *-un* за ж и *in* за д. Замяната *un* за ж и *in* за д предполага по-стара заемка, а замяната *ĭn* – по-нова.

Освен следите от носовост в североизточните диалекти в българските паметници в Румъния и в заемките от български произход в румънски език, на българската езикова територия съществува и едно югоизточно огнище на назалността, разположено в Източните Родопи. Там Ст. Кабасанов описва произношение на едносъставни носови гласни в глаголни окончания. Застъпниците на назалите в средисловие и в окончанията на съществителните се изговарят без носов призвук, но с по-силна лабиализация. Това, както вече бе показано, съответства на основните тенденции в развоя на носовките в българското езиково землище и в групата на лехитските езици (Кабасанов 1963, 69–82). В говора на с. Тихомир, в морфемите на глаголни окончания: *o'* – 3 л.мн.ч. аорист и имперфект при смесване на окончанията и на основите на минало свършено (аорист) и минало несвършено (имперфект) време; *e'* – 1, 2 и 3 л. ед.ч. имперфект – (*x*)òðĕшен.

Окончанието *-шен* изтласква звук *x* от 1 л., тъй като звук *x* изобщо е нестабилен. Процесът на смесване на съчетанието *-ен* и вокала *-е* е жив. Налице са тенденции за разширяване на *-ен* на мястото на *-е* и обратното и в други форми – срв. *штен* – спомагателен глагол; *-сте*; *-меⁿ*, *-теⁿ* – окончания за 1, 2 л. аорист, имперфект и сегашно време – *(x)одихмен*, *(x)одихтен*; *(x)одимен*, *(x)одитен*; *-теⁿ* – окончание за 2 л.мн. повелително наклонение – *(x)òттен*. Носовките се чуват в селата Стрижба, Протогерово, Лозенградци. В редки случаи *o* се редуцира в *y* и още по-рядко в *ъ* и се чува *-yⁿ* и *-ъⁿ*. Винителен падеж ед.ч. ж.р. се чува *-y*, но не чисто *-y*, а по-широко в посока към $o < y < ж$. Ст. Кабасанов обръща внимание на въпроса защо $y < ж$ не се среща в друг родопски говор, а е по-характерно за някои западни говори. Според него това може да се обясни като рефлекс на стб. $ж > он$, при което след като изпадне носовият призвук в вокалния елемент *o* се засилва лабиализацията в посока към *y*. В съгласие с общата тенденция да се пази в красловна носовост *o* се стеснява в *y*: *зѝмаме вòду*, *фàти лисѝцу*. Когато при членуване ударението падне върху акузативното окончание, в ж.р. често се изговаря с *ò* – *женòту*, но и *женѝту*. В с. Стрижба окончанието се чува като *-aⁿ*, при наличието на изговор *a* в средсловие на мястото на стб. $ж$: *гàби*, *рàки*, *зàби*, *кàшти*. Според Ст. Кабасанов съчетанието *-ан* в с. Стрижба можем по-лесно да обясни родопското *ò* не като вторично изяснен $ъ > o$, а като естествен преход $a > o$, след като $ан < ж$ е изгубил носовия си призвук. Родопското *o* е среден вокал с изговор между *o* и *a*. Този изговор лесно може да се добие от *a* чрез по-засилена лабиализация. В говора на с. Стрижба има думи освен с рефлекс *a* и с рефлекс *ò* за $ж$, $д$ и $ъ$: *зув'òда*, *пòт'a* и *пàт'a*, *вòрша*, *вòздух*, *даржòт*. В повечето от тези думи *ò* стои след устнени съгласни. Затова е по-правдоподобно да се обясни родопското *ò*, ако не направо от $ж$, то от междинен етап $ан > ò$. Към този изговор на $ò < он$ и *ен* по-късно се е изравнил и изговора на $ъ$ под ударение.

От прегледа на произхода и разпространението на носовите гласни в двата славянски ареала – лехитския и българския може да се направи изводът, че макар и в различна степен и с различна реализация, назализмът е съхранен и в двата от тях. Явлението проявява редица характерни общи развойни тенденции, между които на първо място тенденцията към разлагане на артикулацията в посока към изговор на съчетание от гласна + консонантен назал. Преобладаващата част от учените приемат наличието на следи от назализъм в диалектите в Македония за архаична черта. Обяснението за следите от назалните гласни в диалектите се дължи на тяхната териториална близост с районите на старобългарските паметници, в които именно са регистрирани носовите гласни. Става въпрос за диалектни области в непосредствена близост със Солунско и с Охридското книжовно огнище, което личи от картите на *Български диалектен атлас*. *Обобщаващ том* – срв. наличието на разложен назализъм – изговор от типа *замп*, *мани*, *зòмп*, *мòни* (срв. БДА ОТ 2001, к. № Ф 21; к. № Ф 25 *глендам*, *зент* – Корчанско, Преспанско, Костурско, Солунско; к. № Ф 26 *жентва* – Солунско). Подробни карти за наличието на назалност на територията на Македония и България, на различните застъпници на носовите гласни, както и обстойни исторически и фонетични интерпретации на различните застъпници, публикува и Й. Дума (Duma 1991, 63–112).

В доклад на XVI-я международен конгрес на славистите в Белград, 2018 г., В. Фридман развива тезата, че съчетанието от гласна + носова съгласна за носовите в югозападните «македонски» говори е стар балканизъм, а не славянски архаизъм. Според него старата взаимна многоезичност в Костурско и близките села е довела до една фонологична конвергенция във връзка с назалността в македонски, албански, гръцки и арумънски (Фридман 2018). По същество неговият доклад продължава тезата на И. Савицка, която по-рано публикува изследвания на тази тема (Sawicka 1991, 113–124). Савицка отбелязва, че тази идея се свързва преди всичко със случаите на вторичния (немотивиран, ненаследен от старобългарски назализъм), но това дава повод за проследяването на възникването на назалните гласни в индоевропейски и в романските езици, които са оказали съществено влияние върху арумънски и албански, а същевременно и на проявите на назализъм в гръцки език.

Според Вл. Георгиев индоевропейските (и балтославянските) крайни съгласни са отпаднали с изключение на назалите (*m/n*) след дълга гласна, запазени като назален елемент на предходната гласна, при което дългата гласна е съкратена – срв. напр.: ие. *ām/n*, *ōm/n*, *ūm/n* = стб. ж (q); *ēm/n*, *īm/n* = стб. л (e) (Георгиев 1969, 42). Сигурни примери за *ūm/n* = стб. ж няма, но все пак тази промяна би могла да се предположи въз основа на принципа на изоморфизъм при фонетичните промени, както и въз основа на стб. бждж ие. **bhūnd(h)*-. Вл. Георгиев посочва примери на възникване на съчетания с назал, които съответстват на примери от стб. език, изписвани с носови гласни – срв.: ие. съчетание вокал + назал + *s/t* в изглас ие. *āns/t*, *ōns/t*, *ūns/t* = стб. ж (q); *ēns/t*, *īns/t* = стб. л (e) – стб. мжжъ, идж – 3 л.мн.ч. аорист, с ж от ие. -ont, мрѣша – 3 л.мн.ч. аорист, с л от балтосл. -int < ие. -nt. гжсъ, гжстъ, ежсѣдъ, гжслъ, кжсъ винителен падеж мн.ч. конд се изменя фонематично правилно в стб. ж (Георгиев 1969, 43).

Относно проявите на назализъм в гръцки език бихме могли да се позовем на трудовете на Ал. Милев и Г. Михайлов, според които съгласната изпада при определени фонетични условия, което показва, че в съвременния гръцки език склонността за проява на същински или разложен назализъм е ограничено – срв.: *ῥίς* – нос от **ῥίς* (Милев, Михайлов 1979, 24). Същевременно съгласната *γ* пред *κ*, *γ*, *χ*, *ξ* предава мек звук *н*: *ῥάκκωρα* (*ἄκκωρα*) ‘котва’; *ῥάγγελος* (*ἄγγελος*); *Λόγγη* (*λὸνγε*) ‘копие’; *Σφίγγξ* (*сфинкс*) (Милев, Михайлов 1979, 8). Съчетания с назална съгласна се явяват при склоненията на имената: Асс. sing. *Τήν στραίαν*; *χώραν*; *сφαιραν*; *γέφυραν*; Gen. pl. *τῶν στραίων*, *χωρῶν*, *сφαιρῶν*, *γέφυρῶν* и т.н., както и в глаголните окончания и в това отношение може да се търси връзка между флективните системи на български, гръцки и албански език – срв. възвратен или среден залог окончание за ед.ч. сегашно време *-μαι* – истор. вр. *-μην*; мн.ч. актив. *-μεν*; *ῥάγω* – имперф. *ῥῆγον* – водех; мин. несв. – имперфект 3л.ед.ч. *ῥε-παίδεν-ε(ν)*; 3 л.мн.ч. *ῥε-παίδεν-ο-ν* и др. (Милев, Михайлов 1979, 33, 96, 97, 104).

От прегледа на особености на говорите в Кърджалийски Ст. Кабасанов стига до извода, че в говора на с. Тихомир носовките в глаголните окончания са се запазили в най-стар старобългарски изговор, а в средсловие то посредством *ан* са минали в *о*. Средсловният изговор на застъпниците на носовките без носов презвук, но с по-силна лабиализация, представляват своеобразна последица от

развитието на назализма. В говора на с. Тихомир, Кърджалийско може да се открият успоредици между назализма в диалекта и в старогръцки език, но той не сочи към влияние отстрана на гръцки, а по скоро към близост, наследена от античността. Както отбелязва Кабасанов, влиянието на гръцки би могло да бъде по-скоро охраняващ фактор за запазването на старинната назалност.

Относно успоредиците с арумънските диалекти при търсенето на паралели би могло да се обърне внимание на историческата граматика на Л. Ванков. Според нея всички монофтонги и дифтонги на старофренски са били назализирани от начото на 10 в., но в различни епохи според повечето от романистите. По силно са засегнати средисловните съгласни (*chante, montrer*), а краесловните – по слабо (*portent*). Тембърът на назалните съгласни е бил затворен, докато назалните гласни в съвременния френски имат отворен тембър. Назализацията на гласните е имала следния ред: *ã, ê, ô, ï, û*. Има разлика между назални и назализирани гласни. По всичко изглежда, че абсорбцията на консонантите от предходните съгласни се е извършила до 16 в. и оттогава френски език има назални гласни (Van- kov 1987, 81, 82).

Според данните от *Атласа на арумънските диалекти* (Saramandu 2014) може да се посочат следните примери за думи с разложен назализъм в арумънски и мегленорумънски диалекти:

- к. № 3 фр. *cerveau* – бълг. ‘мозък’; рум. *creier* – мозък; арум. Диал. *mâdúu, mâdúă, midúo, mindúu* – алб. *mendimi*;
- к. № 25 рум. *minte* – бълг. ‘ум’; мегленорум. *minti*;
- к. № 5 фр. *bosse*, рум. *cucui* – бълг. ‘подутина’, арум. *gúmbă, êúmbă, rúmbali*;
- к. № 21 фр. *lente* – бълг. ‘гнида’, рум. *lindină*, арум. *linde, lindină*, мегленорум. *lindin*;
- к. № 50 фр. *je pleure* – бълг. ‘плача’, рум. *plâng*, арум. *plăng...* мегленорум. *plɔŋ, plɔŋɔ*;
- к. № 75 фр. *luette* – бълг. ‘мъжец’, рум. *omușor*; арум. *limba țeahîca...*; мегленорум. *cărj dîșpárti*;
- к. № 101 фр. *langue* – бълг. ‘език’, рум. *limbă*, арум. *limbă*, мегленорум. *límbă, límbi*;
- к. № 84 фр. *je mange* – бълг. ‘ям’, рум. *mănânc*, арум. *mângu*, мегленорум. *mănáŋc*;
- к. № 103 фр. *je lèche* – бълг. ‘лижа’, рум. *ling*, арум. *aliŋ*, мегленорум. *liŋ*.

От прегледа на лексемите, в които в арумънски и мегленорумънски диалекти е отбелязан разложен назализъм, може да се направи изводът, че те често съответстват на корените в латинските лексеми – срв.: *lente* – бълг. ‘гнида’, рум. *lindină*, арум. *linde, lindină*, мегленорум. *lindin*; фр. *langue* – бълг. ‘език’, рум. *limbă*, арум. *limbă*, мегленорум. *límbă, límbi*; фр. *je mange* – бълг. ‘ям’, рум. *mănânc*, арум. *mângu*, мегленорум. *mănáŋc*. В някои случаи назализмът в арум. и мегленорум. се явява като собствено диалектна особеност, но при сходни условия с тези, в които той се проявява в латинските по произход лексеми – срв. фр. *je pleure* – бълг. ‘плача’, рум. *plâng*, арум. *plăng...* мегленорум. *plɔŋ, plɔŋɔ*; фр. *je lèche* – бълг.

‘лижа’, рум. *ling*, арум. *aling*, мегленорум. *ling*. Срещат се обаче и някои случаи, в които назализмът в арум. и мегленорум. форми съответства на формите в славянските лексеми фр. *bosse*, рум. *cucui* – бълг. ‘подутина’, арум. *gúmbă* – срв. стб. гжмба, *čúmbă*, *rúmbali*. Следователно може да се заключи, че в арум. и мегленорум. диалекти назализмът се проявява във връзка с тенденциите, наследени от влиянието на латински език, както и във връзка с наследените от контактите със славянските диалекти особености. Съществуващите податки за по-силни прояви на назализма в арум. и мегленорум. диалекти не могат да се разглеждат като «собствено арумънски», изолирани от латинското и славянското езиково наследство.

И. Савицка свързва появата на вторичния назализъм в диалектите Македония – случаи като *фамбрика*, *мангла*, *лънджа*, *стънглу* и др., както и случаите на запазване на праславянския назализъм с влияние отстрана на контактните балкански езици (Sawicka 1991, 117). Тя обръща внимание на комбинаторните изменения на консонантна система – тенденция към образуване на съгласкови съчетания, завършващи на вторична назална съгласна. Явлението е разпространено в гръцки, в албански гегски диалекти, в Централна и Южна Италия. Някои от тези случаи са наследени в балканските езици от античността. Както отбелязва Савицка, в гръцки език промяната на интервокалния звук във фрикативен се развива преди 2000 г. (Sawicka 1991, 115): гръцки *menda//meda* < *menta* алб. арбреш. *dhezënj* < *ndez* [mbdha]; *sonte* – итал. ‘днес’, алб. южни гегски диалекти; *sot* – алб.; *sembri* < *sempre* ‘винаги’ итал. Освен тях съществуват и вторични асимилативни носови съгласни: в гегски алб. *mret* < *mbret* < лат. *imperator* ‘цар, крал’, *nira* < *ngjira* ‘цвят’, *kanga* < *kënga* ‘песен’, итал. *liŋŋa* < *lingua* ‘език’; алб. *zemra//zëmbra* ‘сърце’, *emër//ember* ‘име’. Според П. Асенова в тези съгласкови съчетания в гръцки и албански се развива соноризация на консонантни групи с назални съгласни или преход *mp* > *mb* (*nt* > *nd*, *nk* > *ng*), което се тълкува като балканизъм, но има различен развой в двата езика (Асенова 2016: 421). Правейки преглед на различните случаи на вторичен назализъм И. Савицка достига до заключението, че те са толкова чести, че могат да се открият дори и в праславянски – срв. *стегнат*, *стегна*, *стегнувам* или *тѣгл’ам*, *тѣгл’а*; *жѣдна* < стб. *жѣдън-* (Sawicka 1991, 118). Тя свързва с този тип явления и дублетните форми в солунско *mècy//mèncy*, както и появата на немотивирани назали в заемки от гръци *baraŋa* ‘баракка’. Според нея в диалектите на албански език на тоскийското редуцираното *ë* отговаря гегското назално *â*. В стандартния албански клъстера от типа *eN* често отговаря на диалектно *əN* – *zemra//zëmbra*. В гегски назализма е синхронен и много слаб. В говора на Бобошица, според Савицка, има същите вторични назали, както в албански – срв. *фамбрика*. В Егейска Македония най-силния фактор за запазване на назалността е гръцкото влияние. Гръцко влияние се търси и в случаи като *рет* – *рендови*, но *зъмп* – *зъмби*.

Всички тези примери, които показват успоредици между български диалектни явления и явления в гръцки, албански език и арумънски диалекти, засягат различни случаи, между които има, както такива, които се свързват с исторически унаследените форми с назали в старобългарски, така и случаите на поява на вторичен, етимологично необоснован назализъм. Те не може да се разглеждат

откъснато от проявите на етимологично обоснован назализъм в българските говори в западния и в източния дял на Егейска Македония. Тяхната поява в българските диалекти не може да се свърже с появата на вторични назални съгласни пред гласна и пред съгласна в албанските диалекти или пък с появата на експлозивна съгласна след назал, широко разпространени в албански език. В българските диалекти вторичния назализъм се проявява, защото съществува в думи от домашен произход, наследени от традиционната реч на дедите, в които се пазят следи от разложен назализъм. Факт е, че явленията назализъм и назализация се среща в две напълно изолирани днес части на славянското езиково землище, които обаче показват общи черти. В исторически план самата поява на назализма е свързана с комбинаторни промени на гласните и съгласните, които са се извършвали не само в славянските, а и в други контактни езици. Назализмът обаче не се е развил като стабилна диференциална характеристика на вокалите във фонетичната система на славянските езици, поради което на север и на юг неговата пълна или частична загуба (наличието на разложен назализъм), както и неговото вторично развитие (разширяване на случаите предимно с разложен (асинхронен) назализъм) настъпва пак поради комбинаторни фонетични причини от различно естество, чиято проява вероятно само се подкрепя от наличието на подобни явления в контактните диалекти и езици, но има домашен произход.

Литература

- Асенова П. [Asenova P.] (2016), *Избрани статии по балканско езикознание* [Izbrani statii po balkansko ezikoznanie], София.
- Бернштейн С.Б. [Bernshteyn S.B.] (1965), *К изучению польско-южнославянских языковъхъязей* [K izucheniyu polysko-yuzhnoslavyanskikh yazykovykhъyazey], „Studia z Filologii Polskiej i Slowiańskiej”, nr 5, с. 33–36.
- БДА ОТ [BDA OT], *Български диалектен атлас. Обобщаващ том* [Balgarski dialekten atlas. Obobshtavasht tom], ч. I–III: Фонетика. Акцентология. Лексика [Fonetika. Aktsentologia. Leksika], София 2001.
- Велчева Б. [Velcheva B.] (1980), *Праславянски и старобългарски фонологически изменения* [Praslavyanski i starobalgarski fonologicheski izmenenia], София.
- Георгиев Вл. [Georgiev Vl.] (1969), *Основни проблеми на славянската диахронна морфология* [Osnovni problemi na slavyanskata diahronna morfologia], София.
- Григорович В. [Grigorovich V.] (1877), *Очерк путешествия по Европейской Турции* [Ocherk puteshestvia po Evropeyskoy Turtsii], Москва.
- Голомб Зб. [Golomb Zb.] (1960–1963), *Два македонски говора (на Сухо и Висока во Солунско). Јазична обработка* [Dva makedonski govora (na Suho i Visoka vo Solunsko). Jazichna obrabotka], «Македонски јазик» [«Makedonski jazik»], № 1–2, с. 113–182; № 1–2, с. 173–276.
- Зеленецкий К.П. [Zelenetskiy K.P.] (1846), *О языке церковнославянском, его начале, образованиях и исторических судьбах* [O yazyke tserkovnoslavyanskом, ego nachale, obrazovatelyah i istoricheskikh sudybah], Одесса.

- Иванов В.В. [Ivanov V.V.] (1990), *Историческая грамматика русского языка* [*Istoricheskaja gramatika russkogo jazyka*], Москва.
- Кабасанов Ст. [Kabasanov St.] (1963), *Един старинен български говор. Тихомирският говор* [*Edin starinen balgarski govor. Tihomirskiyat govor*], София.
- Кочев Ив. [Kochev Iv.] (1987), *Старобългарските диалектни явления и понятието солунски говор* [*Starobalgarskite dialektni yavlenia i ponyatiето solunski govor*], «Български език» [*Balgarski ezik*], № 3, с. 167–178.
- Лашкова Л. [Lashkova L.] (2004), *Увод в сравнителната граматика на славянските езици* [*Uvod v sravnitelnata gramatika na slavyanskite ezitsi*], София.
- Леков Ив. [Lekov Iv.] (1960), *Насоки в развоја на фонологичната система на славянските езици* [*Nasoki v razvoja na fonologichnata sistema na slavyanskite ezitsi*], София.
- Мареш Ф.В. [Maresh F.V.] (1983), *Историскиот развој на македонскиот вокален систем* [*Istoriskiot razvoj na makedonskiот vokalen sistem*], «Македонски јазик» [*Makedonski jazik*], XXXIV, с. 5–21.
- Микулчич Ив. [Mikulchich Iv.] (1996), *Средновековни градови и тврдини во Македонија* [*Srednovekovni gradovi i tvrdini vo Makedonija*], Скопје.
- Милев Ал., Михайлов Г. [Milev Al., Mihaylov G.] (1979), *Старогръцка граматика* [*Starogratska gramatika*], София.
- Милетич Л. [Miletich L.] (1901), «Арнаутите» в Силистренско и следи от носовки в техния говор [«*Arnautite*» в *Silistrensko i sledi от nosovki в технија говор*], «Периодическо списание на БКД в София» [*Periodichesko spisanie на BKD в Sofia*], кн. LXI, с. 623–666.
- Милетич Л. [Miletich L.] (1926), *Седмоградските българи и техният език* [*Sedmogradskite balgari i tehniyat ezik*], «Списание на Българската академия на науките» [*Spisanie на Balgarskata akademija на науките*], кн. XXXIII: *Клон историко-филологически и философско общество* [*Klon istoriko-filologicheski i filosofsko obshtestven*], 18.
- Милетич Л. [Miletich L.] (1936), *Една особено забележителна форма в македонските говори около Солун*, [Edna osobeno zabelezhitelna forma в makedonskite govori около Solun], «Македонски преглед» [*Makedonski pregled*], № 1–2, с. 1–8.
- Минчева Анг. [Mincheva, Ang.] (1987), *Диалектът на Кирил и Методий и балканизмите в старобългарския език* [*Dialektat на Kiril i Metodiy i balkanizmitе в starobalgarskia ezik*], Български език [«*Balgarski ezik*»], № 1–2, с. 23–30.
- Мицкова М. [Mitskova M.] (2017), *Остатъци от назализъм в българските говори (По описания от втората половина на XIX в.)* [*Ostatatsi от nazalizam в balgarskite govori (Po opisania от вторata polovina на XIX в.)*], Пловдивски университет «Пайсий Хилендарски». Научни трудове [Plovdivski universite «Paisiy Hilendarski». Nauchni trudove], т. 55, кн. 1, СБ. А: Филология [Filologia], с. 147–160.
- Младенов Ст. [Mladenov St.] (1979), *История на българския език* [*Istoria на balgarskia ezik*], превод от немското изд. Лайпциг 1929 [prevod от nemskoto izd. Layptsig 1929], София.
- Стойков Ст. [Stoykov St.] (1993), *Българска диалектология* [*Balgarska dialektologia*], София.
- СЕГО [SEGO] 1994, *Славянски езици. Граматични очерци* [*Slavyanski ezitsi. Gramatichni ocherts*], София.

- Стоилов А.П. [Stoilov A.P.] (1901), *Остатъци от назализъм в солунските села Зарово и Висока* [Ostatatsi ot nazalizam v solunskite sela Zarovo i Visoka], «Периодическо списание» [«Periodichesko spisanie»], № 61, с. 703–712.
- Фридман В. [Fridman V.] (2018), *Уште еднаш за рафлексите на јусовите во југозападните македонски говори: ареално и балканолошко истражување. Тезе и резимеи у два тома* [Ushite ednash za raffebsite na jusovite vo jugozapadnite makedonski govori: arealno i balkanoloшко istrazhuвање. Teze i rezimei u dva toma], т. 1. *Језик* [Jezik], Меѓународни конгрес слависта [Meѓunarodni kongres slavista] 20–27. VIII 2018, Београд, с. 206–207.
- Христова Ев. [Hristova Ev.] (1999), *Остатъци от разбожен назализъм в един краен југозападнобългарски говор* [Ostatatsi ot razbozhen nazalizam v edin kraen jugozapadnobalgarski govor], «Македонски преглед» [«Makedonski pregled»], кн. 1, с. 61–66.
- Цонев Б. [Tsonев B.] (1984), *История на българския език* [Istoria na balgarskia ezik], т. 2, фототип. изд. от 1934 [fototip. izd. ot 1934], София.
- Шклифов Бл. [Shklifov Bl.], (1979), *Долнопреспанският говор* [Dolnoprespanskiyat govor], Трудове по българска диалектология [Trudove po balgarska dialektologia], т. 11, София.
- Шклифов Бл. [Shklifov Bl.] (1968), *Костурският говор* [Kosturskiyat govor], София.
- Duma J. (1991), *The development of the vowels *o, *ę in the South-Eastern Slavic dialects*, Studies in the Phonetic Typology of the Slavic Languages, Warszawa.
- Małeckі M. (1933), *Drobjazgi z Macedonji*, «Lud Słowiański» 2, с. 106–109.
- Małeckі M. (1934), *Drobjazgi z Macedonji*, cz. 4: *O rozwoju samoglosek nosowych w Kosturskiem*; cz. 5: *O «polskim» przycisku w gwarach kostursko-lerinskich*, «Lud Słowiański» 3, nr 2, с. 66–287.
- Małeckі M. (1934, 1936), *Dwie gwary macedońskie. Sucho i Wysoka w Soluńskim*, cz I: *Teksty*; cz. II: *Słownik*, Kraków.
- Małeckі M. (1936), *O różnicowaniu gwar Bogdanskia w pd.-wschodniej Macedonji*, «Lud Słowiański» 5, nr 1, 90–106.
- Mazon A. (1936), *Documents, contes et chansons slaves de l'Albanie du sud*, Paris.
- Oblak V. (1896), *Macedonische Studien. Die slavischen Dialekte des südlichen und nordwestlichen Macedoniens*, Wien.
- Petiffer J. (2001), *Blue Guide Albania & Kossovo*, London.
- Saramandu N. (2014), *Atlasul lingvistic al dialectului aromân*, vol. I, ed. M. Nevaci, București.
- Sawicka I. (1991), *The Problem of the Prenasalization of Stops in Southern Slavic*, Studies in the Phonetic Typology of the Slavic Languages, Warszawa, с. 113–124.
- Vaillant A. (1924), *Les pariere de Nivica et de Turija*, «Revue des études slaves» 4, с. 53–66.
- Vankov L. (1987), *Grammaire historique de la langue française*, Nauka i izkustvo, Sofia.